

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2002 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2002

1

VILNIUS 2003

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2002

1

VILNIUS 2003

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, meno ir filosofijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2003

© Straipsnių autoriai, 2003

I s t o r i o g r a f i j a

J Ū R A T Ė K I A U P I E N Ė

PENKI ŠIUOLAIKINIŲ VIDURIO RYTŲ EUROPOS ISTORIKŲ ŽVILGSNIAI Į LIETUVOS DIDŽIAJĄ KUNIGAİKŠTYSTĘ

Po 1989–1990 m. politinių pokyčių Vidurio ir Rytų Europoje tarptautinė istorikų bendrija susidomėjo regiono istorinės raidos savitumais, atskirų šalių, tautų, valstybių istorija.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė keletą šimtmečių vaidino svarbų vaidmenį šioje Europos dalyje, jos istorija paliko gilius pėdsakus kelių tautų savimonėse ir veikia jas iki šiol. Todėl netenka stebėtis, kad vis dažniau istorikai kalba apie būtinybę atskleisti, kokia buvo „tikra“ LDK istorija, pabrėžiama, kad tai, kas iki šiol parašyta, tėra atskirų tautų ir valstybių istorijos, stokojančios tos istorinės valstybės esmę atspindinčios prasmės. Į šios savitos valstybės ir visuomenės istoriją vis dažniau pradeda „žvalgytis“ tarptautinių lyginamųjų tyrimų projektų autoriai.

Pradėję rašyti naują Lietuvos istorijos sintezę¹, privalome svarstyti, kokia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės samprata geriausiai atitiktų Europos viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų istorijos kontekstą bei XXI a. istorijos mokslo raidos tendencijas. Gera proga apie tai diskutuoti – XX–XXI a. sandūroje vienu metu pasirodžiusios kelios naujos LDK istorijos interpretacijos.

Tai penkių skirtingų šalių ir istoriografinių tradicijų subrandintų autorių knygos. Visas jas vienija objektas – Vidurio Rytų Europos erdvėje egzistavusių valstybių – Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – istorija viduramžiais bei ankstyvaisiais naujaisiais laikais. Žanro požiūriu šios studijos yra sintezės. Visos jos atsirado kaip kolektyvinių tiriamųjų projektų dalys.

1990 m. Vidurio Rytų Europos istorikų susitikime Romoje Anatolis Hryckievičius (Minskas), Jaroslavas Isajevyčius (Lvovas), Andrzejus Sulima Kamiński

¹ Lietuvos istorijos institute pradėtas įgyvendinti projektas „Lietuvos istorija“, 12 knygų. Knygos 3–7 bus skirtos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiui.

(Vašingtonas), Jerzy Kloczovskis (Lublinas) ir Juozas Tumelis (Vilnius) sumanė suburti Baltarusijos, Lenkijos, Lietuvos, Ukrainos istorikų kolektyvą, kuris glaudžiai bendradarbiaudamas parengtų keturių šalių istorijos sintezes nuo seniausių laikų iki šių dienų, ir atspausdinti jas baltarusių, lenkų, lietuvių ir ukrainiečių kalbomis. Buvo sutarta, kad autoriai stengsis savo krašto istorijos interpretacijoje sutelkti dėmesį į visuomenę, žmogų ir jo teises, išryškins pilietiškumo apraiškas įvairiose visuomeninio gyvenimo srityse. Projekte nebuvo numatyta vienodinti šiuolaikinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo „signatarų“ – Baltarusijos, Lenkijos, Lietuvos ir Ukrainos – istorikų požiūrių į bendrą praeitį ir jos vertinimą. Todėl šiose autorinėse sintezėse atsispindi keturių savitų kraštų historiografijų tradicijos, nevengiama polemikos, siūlomos naujos interpretacijos, išsakomos hipotezės². LDK istoriją chronologiškai aprėpia Natalijos Jakovenko, A. S. Kamińskiego ir Hienadzio Sahanovičiaus sintezės³.

Kanadoje dirbančio istoriko Danielio Stono studija⁴ sudaro dalį kito tarptautinio projekto „Vidurio Rytų Europos istorija“, kurio rengėjai numato išleisti knygų seriją, skirtą skaitantiems angliškai⁵. Šio darbo sumanytojai – profesorai Peteris

² Serijos leidėjai nurodo, kad iki šiol pasirodė: J. K ł o c z o w s k i, *Historia Polski od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Lublin, 2000; A. S. K a m i ń s k i, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów, 1505–1795. Obywatele, ich państwo, społeczeństwo, kultura*, Lublin, 2000; H. D y ł a g o w a, *Historia Polski 1795–1990*, Lublin, 2000; N. J a k o w e n k o, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przeł.: O. Hnatiuk i K. Kotyńska, Lublin, 2000 (orig.: Н. Я к о в е н к о, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ, 1997); J. H r y c a k, *Historia Ukrainy 1772–1999*, Lublin, 2000; H. S a h a n o w i c z, *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin, 2000; (orig.: Г. С а г а н о в і ч, *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя*. Мінск, 2001); Z. S z y b i e k a, *Historia Białorusi 1795–2000*, przełożył H. Łaszkiwicz, Lublin, 2000. Spaudai rengiamos sintezės: A. B u t r i m a s, *Historia Litwy do końca XVIII wieku*; A. K u l a k a u s k i, *Historia Litwy w XIX–XX wieku*.

³ N. J a k o w e n k o, min. veik.; A. S. K a m i ń s k i, min. veik.; H. S a h a n o w i c z, min. veik. Projekto bendraautorė N. Jakovenko recenzuoja kolegų A. S. Kamińskiego ir H. Sahanovičiaus sintezes: Н. Я к о в е н к о, Ничого не має бити дорожшого над вольності, *Український гуманітарний огляд*, випуск 7, 2002, с. 11–38.

⁴ D. S t o n e, *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795, (A History of East Central Europe, IV)*, Seattle and London, 2001, 374 p.

⁵ Seriją sudaro 9 knygos ir Centrinės Europos atlasas. Be šiam straipsnyje aptariamoms D. Stono sintezėms, išleista: P. R. M a g o s c i, *Historical Atlas of Central Europe (A History of East Central Europe, IV)*, Seattle and London, 2002, 288 p.; J. W. S e d l a r, *East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500*, ten pat, III, 1994, 576 p.; F. S u g a r, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, ten pat, V, 1977, 384 p.; R. A. K a n n a n and Z. V. D a v i d, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918*, ten pat, VI, 1984.; P. S. W a n d y c z, *The Lands of Partioned Poland, 1795–1918*, ten pat, VII, 472 p.; Ch. and B. J e l a v i c h, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, ten pat, VIII, 1977, 374 p.; J. R o t s c h i l d, *East Central Europe between the Two World Wars*, ten pat, IX, 438 p. Turi pasirodyti: Ch. R. B o w l u s, *The Early Middle Ages in East Central Europe*; I. B a n a c, *East Central Europe since 1939*.

F. Sugaras ir Donaldas W. Treadgoldas – serijos pratarinėje pabrėžia, kad norėta aprėpti ne atskirų šalių, o Vidurio Rytų Europos, esančios tarp vokiškai ir itališkai kalbančių kraštų bei Rusijos (SSRS), kaip erdvės, turinčios bendro tapatumo bruožų, istoriją, pažvelgti į šio regiono raidą tarsi iš išorės⁶.

Grzegorz Błaszczak atstovauja senas Lietuvos istorijos tyrimų tradicijas puoselėjančiai Poznanės universiteto profesorių Henryko Lowmiański ir Jerzy Ochmański išugdytai mokyklai⁷. Pats autorius aiškina, kad šio darbo genezė susijusi su Poznanės lituanistų bendrijos puoselėtais planais, vadovaujant profesoriui J. Ochmańskiui, parašyti LDK istorijos sintezę. Vienas iš planuoto darbo skyrių dėl įvairių priežasčių virto plačia studija, apimančia svarbų LDK istorijos fragmentą: 1492–1569 m. laikotarpį⁸.

Straipsnyje siekiama parodyti, kaip įvairių kraštų, skirtingų istoriografijos tradicijų subrandinti istorikai supranta, interpretuoja LDK istoriją; kurie jos „puslapiai“ jiems atrodo svarbiausi, pabrėžtini; kiek šių autorių išvalgos, akcentai dera su šiuolaikinės Lietuvos istoriografijos interpretacijomis; kur pastebimi koncepcijų sąlyčio taškai, o kur ryškėja vis dar egzistuojančios prieštaros; mėginama aiškintis, kokios yra svarbiausios istorikų nesuskalbėjimo priežastys, pasamprotauti apie šios valstybės ir visuomenės istorijos tyrimų strategiją ateityje.

Žvilgsnis iš Vinipego

Chronologiškai ilgiausias XIV–XVIII a. LDK istorijos laikotarpis aprėptas Vinipego universiteto (Kanada) profesoriaus D. Stono studijoje „Lenkijos-Lietuvos valstybė 1386–1795 m.“.

Struktūriškai knygą sudaro trys dalys: „Jogailaičių laikotarpis, 1386–1572“, „Vazų laikotarpis“, „Aštuonioliktas amžius“. Jos tarpusavyje glaudžiai susijusios ir sudaro chronologiškai nuoseklią istorinės raidos apžvalgą. Pagrindinis autoriaus dėmesys sutelktas į tradiciškai suprantamą valstybinę-politinę istoriją, periodizuojant ją pagal valdovus⁹.

⁶ D. Stone, min. veik., p. vii–viii.

⁷ Plačiau apie Poznanės lituanistinių studijų centrą žr.: G. Błaszczak, *Poznań as a Centre of Lithuanian Studies in the 19th and 20th Centuries, History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference, Poznań 17–19 September 1998*, ed. by G. Błaszczak and M. Hasiuk, Poznań, 2000, s. 90–108.

⁸ G. Błaszczak, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności. 1492–1569*, Poznań, 2002, s. 5.

⁹ Pirmą sintezės dalį – „Jogailaičių laikotarpis, 1386–1572“ – sudaro skyriai: 1. „Jogaila“, 2. „Jogailos paveldėtojai: Vladislovas III, Kazimieras IV, Jonas Albrechtas ir Aleksandras“, 3. „Žygimantas I Senasis“, 4. „Žygimantas Augustas“, 5. „Ekonomika ir visuomenė Jogailaičių laikais“, 6. „Meninė kultūra ir švietimas Jogailaičių laikais“, 7. „Pirmasis tarpuvaldis: Henrikas Valua ir Steponas Batoras“.

Autorius, pavadinęs knygą „Lenkijos-Lietuvos valstybė 1386–1795 m.“, įžangoje rašo, kad jo tikslas buvo parodyti Lenkijos valstybės ir tautos, o taip pat kitų tautų, tokių kaip lietuviai, ukrainiečiai, prūsai ir žydai istorinę raidą. D. Stonas atkreipia dėmesį, kad sąvoka *tauta* rašant apie XIV–XVIII a. nėra tiksli, kadangi tuo metu raidą paprastai nulemdavo asmens ar grupės sprendimai, kurie priklausė nuo daugelio faktorių, todėl studijoje stengtasi sutelkti dėmesį ne į tautinį, o į regioninį aspektą¹⁰.

Atsakyti į klausimą, kaip D. Stonui pavyko įgyvendinti sumanymą, nėra lengva. Skaitant studiją visą laiką lydėjo tam tikras netikrumo, autoriaus minties vingių suvokimo neskaidrumo pojūtis. Manychiau, kad svarbiausia to priežastis – skirtingos rašiusiojo ir skaitančiojo istorinį mąstymą bei vertybinę orientaciją suformavusių istoriografijų tradicijos.

Knygos pavadinimas „Lenkijos-Lietuvos valstybė 1386–1795 m.“, kaip ir autoriaus užsibrėžtas tikslas, mąstant tradiciškai lyg ir rodytų, kad D. Stonas yra tradicinės, Lenkijos istorikų suformuluotos unijinės koncepcijos šalininkas. Ši koncepcija, pradedant Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos tapimu 1386 m. Lenkijos karaliumi, sulieja dvi valstybes ir visuomenes į vieną darinį – Lenkiją. Tačiau greitai įsitikini, kad istorikas nekelia ir nesvarsto Lenkijos ir Lietuvos istoriografijai taip gerai „pažįstamos“ Lietuvos valstybės inkorporavimo problemos. Priešingai, jis rašo, kad derybų partneriai – Lietuvos valdovas ir Gediminaičių dinastija bei Lenkijos valdantysis elitas – 1385 m. siekė skirtingų tikslų: Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila tikriausiai tikėjosi pasinaudoti Krėvos susitarimu ir valdyti abi valstybes, nors Lenkijos bajorija tikėjosi kitko – įgyti neribotą įtaką Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Apibūdinamas 1386 m. užmezgtą dviejų valstybių ryšį, D. Stonas vadina jį personaline unija, nes vienas asmuo, Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila, vedęs Lenkijos „karalių“ (juridinė prasme) Jadvygą, tapo dviejų valstybių valdovu: buvo išrinktas Lenkijos karaliumi ir liko aukščiausiuoju Lietuvos kunigaikščiu. 1413 m. sudarius Horodlės susitarimus, ryšis tapo glaudesnis, personalinė dviejų valstybių unija, kurią ikūnijo Jogailos asmuo, virto permanentine dinastine Lenkijos ir Lietuvos valstybių unija¹¹.

Ir vėlesnio laikotarpio 1569 m. unijos saitais susietoje Abiejų Tautų Respublikoje D. Stonas mato, pabrėžia Lietuvos politinio elito pastangas išsaugoti savąjį tapatumą ir autonomiškumą, stengiasi paaiškinti to priežastis.

Vertindamas 1569 m. Liublino uniją, autorius nurodo, kad, nežiūrint joje slėpėjusių unifikacijos tendencijų, Lietuvos politinis tapatumas neišnyko, kadangi buvo išsaugotos atskiros LDK valstybinės pareigos, kariuomenė, išdas bei teisės

¹⁰ D. S t o n e, min. veik., p. x.

¹¹ Ten pat, p. 10–11.

kodeksas, taip pat didikų elitas užsitikrino galimybę kontroliuoti karaliaus žemėvaldą Lietuvoje. D. Stonas pabrėžia, kad bajorai, kurie buvo kalbiškai bei kultūriškai polonizuoti, išlaikė stiprų Lietuvos politinės tautos tapatumo jausmą, buvo apsisprendę išsaugoti savo valstybės autonomiją ir pasilikti galimybę visiškai atsiskirti. Nepaisant susilieimo su lenkų kultūra, viena vertus, Lietuvos bajorija išlaikė savo atskirą politinę sąmonę, kita vertus, jie identifikuosė su federacine Lenkijos-Lietuvos valstybe, nors ir pabrėždavo savo interesų skirtingumą nuo lenkų. Tačiau grąsindami nutraukti uniją su Lenkija, Lietuvos lyderiai visų pirma stiprino savo pačių politines pozicijas¹².

Pastangas atskleisti daugiatautės, multikultūrės Lenkijos-Lietuvos valstybinėje erdvėje 1386–1795 m. vykusią politinių, socialinių, kultūrinių procesų sudėtingumą, daugialypiškumą, jų poveikį Vidurio Rytų Europos regionui liudija autoriaus apibendrinančios išvagos, jo suformuluoti keturi istorinio paveldo, atsispindinčio šiuolaikių modernių tautų mentalitete, modeliai – lenkiškasis, lietuviškasis, ukrainietiškas ir baltarusiškas¹³.

Ryškius Lenkijos-Lietuvos paveldo pėdsakus autorius mato lenkų mentalitete, jis rašo, kad per keturis šimtmečius patirta sėkmė įskiepijo lenkams perdėtą pasitikėjimą savo didybe bei jausmą, kad jie atlieka istorinę misiją. Bajoriškoji demokratija išugdė lenkuose stiprų laisvės ir nepriklausomybės jausmą, tai puikiai liudija XIX a. sukilimai, XX a. kovos ir pasipriešinimas komunizmui. Kita vertus, dėl tų pačių priežasčių dalis lenkų, deja, pradėjo iš aukšto žiūrėti į kitas tautas, susipriešino su tautinėmis mažumomis, Lenkijoje toli gražu ne visada būdavo paisoma paveldėtų tolerancijos tradicijų.

Lietuvoje, D. Stono teigimu, Lenkijos-Lietuvos istorinis paveldas nėra pastebimas. Lietuvos elitas perėmė lenkų kultūrą, tačiau tuo pat metu, prieš ir po sėkmingos politinės unijos su Lenkija, budriai saugojo Lietuvos autonomiškumą ir politinį tapatumą. Lietuva išliko kaip atskiras politinis organizmas ir tokiu būdu paruošė kelią būsimai nepriklausomybei. Kartu istorikas primena, kad kai kurie didieji Lenkijos rašytojai, tokie kaip XIX a. poetas Adomas Mickevičius ir Nobelio premijos laureatas Česlavas Milošas, kilę iš Lietuvos, savo gimtinę šlovino lenkų kalba. Ir pabrėžia, kad moderniaisiais laikais lietuviakalbiai, dažniausiai kilę iš žemųjų visuomenės sluoksnių, siekdami nepriklausomybės eliminavo lenkakalbius iš lietuvių tautos, ignoravo juos ir jų mąstymą. Taip lenkiškai kalbantys lietuviai tapo mažuma šalyje, kurioje jie kažkada dominavo. Konfliktas tarp lenkų ir lietuvių paaštrėjo po to, kai Lietuva 1918 m. atgavo nepriklausomybę. Baigdamas apibūdinimą autorius džiaugiasi, kad toks priešiškas nepadidėjo žlugant komunizmui.

¹² Ten pat, p. 61–64 (The Federal union of Poland and Lithuania); p. 239 (Lithuanian Autonomy).

¹³ Ten pat, p. 336–338.

Rusėnų-rutėnų narystė Lenkijos-Lietuvos valstybėje atskyrė juos, bent jau politinį bei intelektualinį elitą, nuo maskvėnų arba rusų, tai sąlygojo galimybę ateityje jiems tapti pilnavertėmis tautomis. Iki XVIII a. pabaigos šios dvi atskiros tautos, ukrainiečiai ir baltarusiai, išsiugdė tautinės savimonės pagrindus. Ukrainiečių tautos susiformavimą laikotarpiu po Lenkijos-Lietuvos padalijimų parengė bajorijos, kazokų, abiejų Ukrainos bažnyčių skiepyta tautinė savimonė. Ją tvirtino darbas seimuose, tarnavimas kariuomenėje, taip pat konfliktas su Lenkijos-Lietuvos valstybe ir ypač – kazokų sukilimas.

Dramatiško kazokų maišto fone baltarusių tautinio tapatumo atsiradimo kontūrai atrodo mažiau ryškūs. Tačiau ir čia rezultatas buvo – kitokia istorinė patirtis atskyrė Baltarusiją nuo Rusijos.

Reikėtų pažymėti D. Stono teikiamas taisyklingas lietuviškas vardų, pavardžių, vietovių pavadinimų formas. Pavyzdžiui, Lietuvos kunigaikščių vardai angliškame tekste rašomi: Mindaugas, Algirdas, Liubartas, Vytautas, Švitrigaila, Žygimantas ir t. t.; vietovės: Vilnius, Trakai, Kaunas, skliaustuose nurodant šių pavadinimų formas kitomis kalbomis, pavyzdžiui, Klaipėda (*Kłajpeda, Memel*), Palanga (*Poląga, Samogitia* (*Żmudź, Žemaitija*) ir pan. Tai nėra tik maloni, bet nereikšminga smulkmena, nes iki šiol dažnas Vakarų autorius, rašantis LDK istorijos klausimais ne lietuvių kalba, lietuviškus tikrinius vardus ir vietovardžius, perėmęs Lenkijos istoriografijos tradiciją, teberašo lenkiškomis jų formomis.

Apibendrinant galima būtų pasakyti, kad D. Stonas sumanymą anglų kalba parašyti Vidurio Rytų Europos valstybių – Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – kelių šimtmečių istorijos tautiškai-valstybiškai neangažuotą apybraižą, skirtą nespecialistams bei studentams, įgyvendino. Nedidelės apimties studijoje istorikas atkreipė skaitytojų dėmesį į svarbiausius valstybinės-politinės šių dviejų valstybių raidos XIV–XVIII a. momentus, juos glaustai įvertino, susiedamas su Vidurio Rytų Europos regiono istorijos kontekstu; atskleidė daugiataučių, įvairiatikybų visuomenių sandarą, jų kaitą, savitumus, apibūdino kai kuriuos svarbius kultūros reiškinius. Tekstą pagyvina, padaro jį patrauklesnį gana informatyvios turinio prasme ir sąmojingos valdovų ir kai kurių kitų iškilų asmenybių charakteristikos. Studijos autorius stengiasi neatsilikti nuo moderniosios istoriografijos tendencijų, parodo tautinių, religinių, seksualinių mažumų, moterų bei šeimos padėčių XIV–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėse¹⁴.

¹⁴ Pl. žr.: Ten pat, p. 67–93 (Economics and Society in the Jagiellonian Period: Jewish Settlement and Community; Jewish Economic Activities; Gentile Attitudes towards the Jews; Women and Families in Jagiellonian Society; Ideal and Real Family Relationships), p. 190–210 (Economics and Society in the Vasa Period: Jewish Trade, Artisanry, and other Occupations; Jewish Self-Government; Jews and the State; Crimes and Punishments; The Treatment of Perceived Deviance: Witchcraft, Ritual Murder, and Homosexuality), p. 211–232 (Culture in the Vasa Period: Orthodox Revival and Ruthenian

Kita vertus, vertinant šią sintezę iš LDK istorijos tyrinėtojo pozicijų, tenka pripažinti, kad D. Stonui nepavyko išlaikyti išbalansuotos sintezės struktūros. Tekstas „subyra“ į skirtingos apimties, faktografinio-analitinio informatyvumo prasme nelygiaverčius siužetus. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijai skiriama neproporcingai mažai dėmesio, lyginant ne tik su Lenkijos Karalystės, bet ir su Ukrainos žemių, buvusių abiejų valstybių sudėtyje, istorija.

D. Stono knygos skaitytojai turi galimybę susipažinti su išskiliomis Lenkijos ir Ukrainos istorinėmis asmenybėmis, bet joje nerasime net menkų žymiausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politikos ar kultūros veikėjų charakteristikų.

Panašių pavyzdžių nesunku būtų pateikti ir daugiau. Tačiau, manyčiau, svarbiau yra mėginti išsiaiškinti priežastis, kodėl taip atsitiko.

Atsakymas slypi paties autoriaus nuorodoje, kad sintezės pagrindą sudarė daugiausia anglų kalba paskelbti gero profesinio lygio Lenkijos ir Ukrainos istorijos tyrinėjimai¹⁵.

Kelių šimtų pozicijų literatūros sąrašė rasime nurodytus vos keturių lietuvių autorių – Alberto Geručio, Antano Musteikio, Jono Žmuidino ir Juozo Jakšto – darbus, publikuotus 1963–1988 m. ne Lietuvoje¹⁶. Šiuolaikinių istorikų, dirbančių Lietuvoje, tyrinėjimų autorius į literatūros sąrašą neįtraukė. Palyginimui, Ukrainos istorikų publikacijų knygos literatūros sąrašė suskaičiavau 27 pozicijas.

D. Stonas rašydamas sintezę nesinaudojo Lietuvos istorikų faktografiniais tyrimais, jų išvalgomis bei koncepcijomis. Todėl vargu ar šis darbas galėtų bent kiek rimčiau sudominti Lietuvos tyrinėtojus profesionalus, paskatinti diskutuoti. Tačiau studija pasklis akademinėje anglakalbių skaitytojų auditorijoje Vakaruose, kuriai ir yra skirta, ir taps nauju informacijos apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinę praeitį šaltiniu, formuos jaunosios kartos sampratą, kokį vaidmenį Vidurio Rytų Europoje suvaidino ši valstybė.

National Consciousness; Jewish Thought and Literature; Increased Hostility to Jews; The Evolution of the Tatar Community), p. 289–308 (Economics and Society in the Eighteenth Century: Royal and „Private“ Jewish Urban Settlements; Communal Debt and the Decline of Jewish Communal Government), p. 309–335 (Culture in the Eighteenth Century: Sarmatian Anti-Semitism and the Enlightened Response; Hasidism and the Jewish Enlightenment; The Consolidation of Greek (Ukraina) Catholicism).

¹⁵ Ten pat, p. 339.

¹⁶ D. Stonas (ten pat, p. 339–356 (Bibliographical Essay)) nurodo: A. G e r u č i o, ed., *Lithuania 700 Years*, New York, 1969; A. M u s t e i k i o, *The Reformation in Lithuania* (Boulder: East European Monograph, 1988); J. Ž m u i d i n a s, *Commonwealth polono-lithuanien ou l'Union de Lublin (1569)*, Hague, 1978; J. J a k š t a s, How Firm Was the Polish-Lithuanian Federation? *Slavic Review* 22:3 (1963).

Žvilgsnis iš Vašingtono

Džordžtauno universiteto (Jungtinės Amerikos Valstijos) profesorius A. S. Kamiński sintetėje stengiasi nuosekliai įgyvendinti 1990 m. Romos projekto idėją. Knygoje, pavadintoje „Daugelio Tautų Respublikos istorija, 1505–1795. Piliečiai, jų valstybės, visuomenė, kultūra“, istorikas emociškai plėtoja svarbiausią savo mintį, kad Vidurio Rytų Europa XVI–XVIII a. buvo valstybinė erdvė, kuri nepakluso nei Vakarų, nei Rytų Europoje susiklosčiusių politinių-valstybinių santvarkų diktatui, joje neišsigalėjo absoliutizmas ar net stipri monarcho valdžia. Priešingai, 200 metų, kai Europa buvo valdoma absoliutinių monarchų, čia klestėjo parlamentarizmas ir demokratija. A. S. Kamiński dėmesio centre – ne Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinė-politinė istorija, o tose valstybėse XVI–XVIII a. sukurta savita piliečių pilietinė visuomenė (lenk. – *spoleczeństwo obywatelskie*) ir jos politinė kultūra.

Įvade autorius nurodo, kad knygoje ypatingas dėmesys bus skiriamas tos piliečių visuomenės ir jos politinės kultūros istorijai, pilietinės visuomenės užimtos erdvės, kuri XVI a. susiklostė prie Vyslos ir Vartos, vėliau laipsniškai išplito iki Dauguvos bei Dniepro, kurios poveikį pajuto Maskva, Ryga, Jasai bei Karaliaučius, apibūdinimui. A. S. Kamiński pabrėžia, kad piliečių pilietinė kultūra (lenk. – *kultura obywatelska*) nebuvo vien tik vieno bajorų luomo, vadinto „politine tauta“, domenas. Ji stipriai veikė miestiečius, taip pat kazokus, o XVIII a. pabaigoje, 1794 m. T. Kosciuškos sukilimo laikotarpiu, turėjo įtakos net valstiečiams. Ši kultūra sukūrė specifinį kultūros klimatą visoje šalyje, skiepijo meilę laisvei, asmens orumo jausmą, prisirišimą prie savivaldos institucijų ir pasididžiavimą tuo, kad visuomenė per savivaldos institucijas gali kontroliuoti valstybės valdžią.

Kova už pilietines teises, istoriko manymu, intensyviausiai vyko Karališkųjų Prūsų, Poznanės, Kališo, Krokuvos, Sandomiro, Belsko vaivadijose. Tose teritorijose stipriausia buvo piliečių įtaka priimant tiek vietinės, tiek ir valstybinės reikšmės sprendimus, jų gyventojai suvaidino didžiausią vaidmenį formuojant visuomenės gyvenimo kultūros modelį, kuris palaipsniui buvo perimtas Mazovijoje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje bei Ukrainoje. Tose teritorijose pilietinės savivaldos gynimas dažnai jungėsi su vietos papročių, teisės ir kultūros gynimu¹⁷.

Knygą sudaro chronologiniu principu išdėstyti septyni skyriai: „Naujųjų laikų piliečių valstybės kūrimas (1505–1572)“, „Valdžių pusiausvyros nustatymas (1572–1609)“, „Sarmatiškasis sapnas apie galią ir taiką (1609–1648)“, „Laisvės ir suverenumo gynimas (1648–1668)“, „Tautiečių valdžioje. Nepavykęs tautinės tvarkos nustatymo bandymas (1669–1696)“, „Lenkijos-Saksonijos unija (1697–1763)“, „Ru-

¹⁷ A. S. K a m i ņ s k i, min. veik., p. 9–10.

sijos orbitoje (1764–1795)“. Juose autorius stengiasi nuosekliai atskleisti, kaip pradėdant 1505 m. Lenkijos seimo priimta konstitucija „Nihil novi“, pradėjusia naujos pilietinės valstybės kūrimą, 300 metų vyko sudėtingi, daugiasluoksniai, dažnai prieštaringi valstybinio-visuomeninio gyvenimo procesai Lenkijos Karalystėje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki pat padalijimų epochos pabaigos 1795 m.

Skaitant A. S. Kamińskiego tekstą iš pirmo žvilgsnio net gali pasirodyti, kad jis beatodairiškai „įsimylėjęs“ XVI a. Lenkijos egzekucinio judėjimo „kūdikį“, stengiasi išryškinti tik pozityviasias tos vadinamosios piliečių visuomenės puses bei pasiekimus, pernelyg aštriai kritikuoja LDK bajoriją, kuriai, jo nuomone, niekada nepavyko valstybėje ir seimuose įveikti keliolikos didikų giminių persvaros¹⁸. Tokį įspūdį stiprina autoriaus įtikinėjimas, kad Lenkijos egzekucinis judėjimas, XVI a. reikalavęs unijos, nebuvo lyg Trojos arklys, siekiant paversti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kažkuo panašiu į Lenkijos koloniją, tai buvo tik būdas, kuriuo norėta pertvarkyti Lietuvos valstybės santvarką, t. y. buvusią iki tol stiprią paveldimą monarchiją, kurioje greta didžiojo kunigaikščio valdžią turėjo nedidelė grupė galimų aristokratų. Nėra įtikinantis kategoriškas istoriko teiginys, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinė-politinė sistema buvo labiau panaši į sistemą, kuri viešpatavo Maskvoje, nei į tą, kuri buvo Lenkijoje, nepaisant to, kad nuo Krėvos ir Horodlės unijos laikų vyko jos pertvarkymai, o iki XVI a. reformos, kurioms pradžią davė Lenkija, Lietuvos didysis kunigaikštis valdė tokiais pat metodais kaip Maskvos valdovas. Patetiškai nuskamba ir apibendrinantis A. S. Kamińskiego teiginys, kad „Žygimantui Augustui pakeitus savo vidaus politiką [t. y. sutikus su egzekucinio judėjimo dalyvių reikalavimais – J. K.], abi valstybės buvo išgelbėtos“¹⁹.

A. S. Kamińskiego tapomas pilietinės Respublikos visuomenės gyvenimo paveikslas gali pasirodyti idealizuotas, teigiantis, kad viskas toje XVI a. Lenkijos egzekucionistų kurtoje pilietinėje visuomenėje buvo puiku. Tačiau autorius yra pakankamai kritiškas, jis mato ir parodo skaitytojams tuoj po Liublino unijos sudarymo išryškėjusias Respublikos luominės pilietinės visuomenės ydas, į idilišką vaizdinį įterpia gilią prasmę turinčius sakinius, kurie verčia rimtai susimąstyti.

Poskyryje „Pirmieji laisvi rinkimai (1574, 1576, 1586)“ po pagyrimų, išsakytų pasiektai pilietinės demokratijos pergalei, rašoma, kad iš vienos pusės buvo kuriamas pilietinis kasmet renkamas aukščiausias tribunolo teismas, o iš kitos – iš karaliaus reikalauta, kad jis būtų geriausias tvarkos ir saugumo sergėtojas²⁰.

Stepono Batoro laikų karinės pergalės prieš Rusiją, Jono Karolio Chodkevičiaus vadovaujamos kariuomenės sėkmė 1605 m. Kirholmo mūšyje su švedais ir

¹⁸ Ten pat, p. 31.

¹⁹ Ten pat, p. 49–50.

²⁰ Ten pat, p. 71.

kiti to laikotarpio kariniai politiniai įvykiai sąlygojo, kaip rašo A. S. Kamiński, kad nuo pat Prūsijos prijungimo laikų Respublika niekada nepasiekė tokio didelio triumfo ir nesijautė tokia stipri kaip XVII a. ketvirtajame dešimtmetyje. Ir čia pat tęsdamas mintį pabrėžia, kad šis stiprumo pojūtis tuo metu paskatino kai kuriuos politinių tekstų rašytojus sukurti tokį nerealų Respublikos vaizdinį, kad pastarasis galėtų papuošti almanachą, kuriame būtų surinkti ryškiausi išpūstos tautinės megalomanijos pavyzdžiai²¹.

Apibūdinamas Abiejų Tautų Respublikos santvarką ir visuomenę, A. S. Kamiński parodo, kad realybė buvo visiškai kitokia: politiškai aktyvi bajorija, kuri taip nesunkiai visam kraštui primetė savąjį valstybės idealą ir stengėsi primesti savo valią seimui ir karaliui, neišlaikė egzamino, nesugebėjo sukurti jos interesams atstovavusių institucijų geresnių nei seimas, kuriame svarbų vaidmenį ir toliau vaidino karalius ir senatoriai. Tuo metu tautine prasme įvairios kilmės aristokratai, greitai išmokę pavietų bajorų ausiai mielos egalitarinės „ponų brolių“ kalbos, supirkinėjo, gaudavo iš valdovų žemes ir dvarus, kūrė priklausomų ir paklusnių klientų tinklą. Kita vertus, čia būta ir dvilypumo: ta pati savo protektorių valiai paklūstanti, jiems besilankstanti pavietų bajorija taip atkakliai gynė senąsias teises ir laisves, kad priversdavo karalių, kaip ir aristokratus, ieškoti jos balsų. Iš tos gausiausios pavietų bajorijos išaugdavo ištikimiausi pilietinės visuomenės ir tėvynės gynėjai²².

Tokių siužetų, europinių procesų kontekste atskleidžiančių įvairias pounijinės Abiejų Tautų Respublikos visuomenės laikysenos puses, aiškinančių jų veiksmų motyvaciją, raginančių susimąstyti, kurstančių kartais pritarti, kartais diskutuoti, A. S. Kamiński studijoje daug ir tai yra jos intelektualinis privalumas.

Kita vertus, pagrindinį dėmesį sutelkus į pilietinę visuomenę, sintezėje, pavadintoje „Daugelio Tautų Respublika“ teikiamos informacijos balansas yra pažeistas. Greta aiškiai dominuojančios Lenkijos istorijos santykinai daug dėmesio skirta Ukrainai, jos likimui. Nepalyginamai mažiau dėmesio autorius skiria Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenei laikotarpiu po 1569 m. Susidaro įspūdis, kad šiose Respublikos teritorijose gyvenusių tautų indėlis į bendrai kurtos ir valdytos Respublikos gyvenimą, jos likimą autoriui svarbus tiek, kiek reikia išryškinti vieną ar kitą jo mintį, bet ne daugiau. Norint tuo įsitikinti, tereikia perskaityti studijos skyrių, pavadintą „Laisvės ir suverenumo gynimas (1648–1668)“, kuriame autorius rašo apie Bogdano Chmielnickio sukilimą ir Ukrainos valstybės kūrimą, bet nematė reikalo laisvės ir suverenumo sampratos kontekste įvertinti 1655 m. Kėdainių unijos²³.

²¹ Ten pat, p. 104.

²² Pl. žr.: ten pat, p. 105–107.

²³ Pl. žr.: ten pat, p. 112–138.

Be abejo, kiekvienas autorius turi neginčijamą teisę pasirinkti interpretacinę schemą, išryškinti vienus ar kitus procesus ar įvykius. Objektivumo dėlei reikia tik pasakyti, kad A. S. Kamińskiego knygos bibliografijoje nenurodytas nė vienas Lietuvos istoriko tyrinėjimas.

Tačiau tai jokiū būdu nereiškia, kad šią knygą reikia padėti į lentyną ir pamiršti. Priešingai, A. S. Kamińskiego „Daugelio Tautų Respublikos istorija“ – studija, kurią siūlyčiau perskaityti ir permąstyti kiekvienam LDK istorikui. Joje palyginti nedaug tėra įprastos faktografijos, bet apstu kryptingai ir originaliai teikiamos informacijos apmąstymams, diskusijai, teorinių išvalgų, originalaus Abiejų Tautų Respublikos istorijos „matymo“ Europos raidos kontekste, sąsajų su šių dienų realijomis.

Žvilgsnis iš Poznanės

Visiškai kitokia, tradicinė pozityvistinė, yra Poznanės universiteto (Lenkija) profesoriaus G. Błaszczuko sintezės rašymo maniera. Skaitytojas šioje knygoje ras daug nuosekliai išdėstytų bei paašškintų istorijos faktų, pagrindžiančių autoriaus koncepciją. Kitoks, lyginant su D. Stonu ir A. S. Kamińskiu, yra G. Błaszczuko kuriamo XVI a. Lietuvos istoriografinio įvaizdžio formavimo būdas, kitur autorius sudėjo skaitytojus nukreipiančius akcentus.

Valstybės ir visuomenės raidai apibūdinti pasirinkęs trumpą, vos 77 metų laikotarpį, istorikas stengiasi aprėpti visas sferas – valstybinį-politinį gyvenimą („Aleksandras Jogailaitis – tarp Lenkijos ir Maskvos 1492–1506“; „Žygimantų laikai – didžiosios 1506–1569 m. permainos“), visuomenės sandarą, ūkines struktūras: („Ūkis ir visuomenė“), tikybas, bažnyčias, Renesanso kultūros užgimimą („Tikybės. Kultūra“).

Tačiau autoriaus dėmesio centre yra tradicinė valstybinė-politinė istorija, kuriai aptarti skirta tiek pat vietos, kaip visoms kitoms visuomenės raiškos formoms. Pagrindiniu šios temos nagrinėjimo leitmotyvu istorikas pasirinko vadinamųjų Lietuvos-Lenkijos unijų istoriją. G. Błaszczukas su jam būdingu tyrinėtojo kruopštumu, pateikdamas išsamią faktografinę medžiagą, aptaria kiekvieną dokumentą, kuris atspindi dviejų valstybių tarpusavio santykių raidą 1492–1569 m., ir juos interpretuoja per dviejų visuomenių artėjimo proceso prizmę.

G. Błaszczuko dėstoma Lenkijos-Lietuvos valstybinių santykių XV a. pabaigoje – XVI a. pirmoje pusėje interpretacija nėra nauja, joje jaučiamas prisirišimas prie XIX–XX a. Lenkijos istoriografijos „unijinių“ tradicijų. Istorikas stengiasi išryškinti tolydžio menkėjusį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinį savarankiškumą, jos bajorijos polonizacijos ir tapatinimosi su Lenkija procesą.

Tačiau pabrėždama G. Błaszczuko teikiamo valstybinės-politinės LDK raidos vaizdinio vienpusiškumą, neturiu tikslo autorių kritikuoti. Interpretacijų įvairovė

yra istorijos mokslo patrauklumo garantija. Šio autoriaus knyga nesunkiai „suras“ savąjį Skaitytoją. Abejočiau tik, ar autoriaus koncepcija, jos argumentavimo būdas priartins tarptautinę istorikų bendriją prie tikslo – parašyti tautiškai bei valstybiškai neangažuotą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją. Greičiau bus priešingai. Daugelis Lietuvos skaitytojų perskaite teiginius, kad „lietuviai, su nedidelėmis išimtimis, norėjo unijos su lenkais, ir tai yra nediskutuotina“²⁴ arba sužinoję, kad, autoriaus manymu, „kalbėjimas apie „prievertą“ prieš lietuvius 1569 m. yra absurdiskas“²⁵ (pabraukta mano – J. K.), padės šią knygą į šalį.

Kategoriškumas, išreiškiamas žodžiu *nediskutuotina*, nenaujas G. Błaszczyko kaip istoriko žodyne. Manychiau, kad tai yra svarbi priežastis, jog šio autoriaus, daug rašančio LDK valstybinės-politinės istorijos klausimais, knygos Lietuvoje nėra rimtai recenzuojamos, o jose esančios dėmesio vertos išvalgos dažnai taip ir lieka nepastebėtos.

Tačiau G. Błaszczyko studiją „Lietuva viduramžių ir naujųjų laikų sandūroje. 1492–1569“ tikrai verta perskaityti. Ši sintezė išsiskiria iš kitų čia aptariamų visų pirma tuo, kad autorius ne tik dėsto savąją koncepciją, bet ir diskutuoja su šiuolaikinių Lietuvos istorikų išsakytais vertinimais, plėtoja ankstesniais savo darbais pradėtą istoriografinį dialogą²⁶. Knygoje esančiame literatūros sąrašė suskaičiavau net 56 lietuvių kalba paskelbtus tyrinėjimus.

Gaila tik, kad tarp tų lietuvių autorių tyrinėjimų nurodęs naujausią mūsų istoriografijoje Lietuvos istorijos iki 1569 m. Edvardo Gudavičiaus sintezę²⁷, tekste autorius nediskutuoja su šioje išsamioje studijoje teikiamomis chronologiškai apimančiomis tą patį laikotarpį naujausiomis Lietuvių istoriko išvalgomis, o visą dėmesį sutelkia į prieš keletą metų pasirodžiusią trumpą Lietuvos istorijos nuo seniausių laikų iki 1795 m. sintezę, kurioje 1492–1569 m. laikotarpiui skirta vos keliolika puslapių²⁸. O platesnio masto dalykinė diskusija su E. Gudavičiaus interpretacija ir jos argumentacija būtų buvusi prasminga.

G. Błaszczyko knygos skaitytojams siūlyčiau atidžiai perskaityti skyrių „Sąmonės problema. Kalbos klausimas. Tautinės baltarusių ir ukrainiečių sąvimonės formavimasis“²⁹. Čia autorius iškelia LDK istorijai aktualų ir labai sudėtingą tautinės,

²⁴ Ten pat, p. 156.

²⁵ Ten pat.

²⁶ Pl. žr.: G. B ł a s z c z y k, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań, 1998.

²⁷ E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, p. 472–645.

²⁸ Z. K i a u p a, J. K i a u p i e n ė, A. K u n c e v i č i u s, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1998, p. 208–227.

²⁹ G. B ł a s z c z y k, *Litwa na przełomie...*, s. 297–309.

valstybinės ir istorinės savimonės radimosi daugiatautėje, multikultūroje valstybėje, jų sąveikos problemą, suformuoja ją teorijos lygmenyje, parodydamas, kad gali būti įžvalgus ir kantrus aiškintojas.

G. Błaszcykas pabrėžia, kad LDK atveju, be abejonės, sudėtingiausia yra suprasti bei atskleisti ilgalaikį tautinės savimonės arba tapatinimosi su konkrečia tauta procesą, kadangi reikia kalbėti apie tautinę lietuvių bei rusėnų savimonę, o rusėniškos – apie baltarusių ir ukrainiečių savimonę. Jis nurodo, kad tų laikų *tautos* samprata buvo kitokia nei šiuolaikinė. XVI a. *tauta* dažnai buvo tapatinama su valstybe arba su tos valstybės gyventojais. Todėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojai valstybine, politine prasme buvo *lietuviai*, o Lenkijos gyventojai – *lenkai*, nepaisant jų etninės priklausomybės. Tuo pat metu tie patys *lietuviai* stačiatikiai būdavo vadinami arba patys save vadindavo *rusėnais*, o *lietuviais* buvo vadinami visi katalikai. Todėl, tyrinėtojo manymu, tautinė lietuvių savimonė gali būti suprantama dvejopai: siaurąja, etnine prasme, kaip priklausymas lietuvių tautai, tautą suprantant dabartine šio žodžio prasme, ir plačiąja, politine prasme, ją suprantant kaip priklausymą Lietuvos valstybei. XVI a. dominavo antroji sampratos *lietuviška tautinė savimonė* (lenk. – *litewska świadomość narodowa*) prasmė, iš tikrųjų tai buvo valstybinė lietuviška arba LDK bajorų savimonė. Kadangi kalbant apie tą laikotarpį sunku atskirti sąvoką *lietuviška tautinė savimonė* nuo sąvokos *Lietuvos valstybinė savimonė* (lenk. – *litewska świadomość państwowa*), istorikas siūlo vartoti sąvoką *Lietuvos politinė tauta*, jai priskiriant visus ponus, kunigaikščius ir bajorus, taip pat katalikų dvasininkus, nepriklausomai nuo jų etninės kilmės. Taip suprastai *politinei tautai* priskirtini ne tik lietuviai, bet ir lenkai, vokiečiai, totoriai ir kiti (pavyzdžiui, išimties tvarka nobilituoti žydai ir atvykėliai iš Vakarų ir Rytų). Visus juos, nepaisant tautinių skirtumų, siejo bendros teisės, privilegijos, laisvės ir pareigos. Laikui bėgant bendra tapo lenkų kalba, kurioje buvo jaučiama rusų, lietuvių ir kitų kalbų įtaka, o taip pat lenkų kultūra bei tam tikra prasme katalikų tikėjimas. Tęsdamas mintį, G. Błaszcykas rašo, kad Lietuvos *politinė tauta* klostėsi XV–XVI a. Pradžioje ją sudarė tik lietuviai, be rusėnų, kurie Lietuvos valstybėje buvo diskriminuojami iki XV a. vidurio, ar net iki XVI a. vidurio. Rusėnų integracijos į Lietuvos valstybę problema buvo viena iš svarbiausių toje valstybėje. Ji buvo išspręsta ir XVI a. pirmoje pusėje (1563 m. buvo tik formaliai patvirtinta egzistavusi situacija). Rusėnai buvo „priimti“ į Lietuvos *politinę tautą* ir joje „prigijo“ bei integrovosi su lietuviais³⁰.

Šiuolaikinio Lenkijos istoriko studijoje iškeltos tautinės-valstybinės savimonės, valstybės, tautos ir kalbos problemos yra labai aktualios, siekiant naujai interpretuoti LDK istoriją, parašyti visaapimančią „tikrą“ šio visuomeninio-valstybinio

³⁰ Pl. žr.: ten pat, p. 297–299.

darinio istoriją. Įgyvendinti šį ketinimą bus ypač sunku, nes reikia atsisakyti tautinio mąstymo stereotipų. Todėl taip svarbu mokytis istoriografinių diskusijų meno, kuris veda į tarpusavio supratimą. Kitaip visada išliks nesuskalbėjimo pavojus. Čia dar kartą, manyčiau, verta būtų prisiminti istoriko atsakomybę pasirenkant „žodyną“.

G. Błaszczykas, svarstydamas apie istorinės savimonės raidą, nurodo, kad lietuviams jos pagrindą sudarė bendros lietuvių kilmės tradicijos, kurios buvo užrašytos XVI a. pirmosios pusės Lietuvos metraščiuose ir ten išdėstytoje romėniškoje lietuvių kilmės teorijoje. Tezė istoriografijoje gerai žinoma. Naujas yra tik autoriaus komentaras, teiginys, kad Bychovco kronikoje įrašytas sakiny, jog lenkai nebuvo bajorai, o tik paprasti žmonės, kuriems priešpriešinami lietuviai, apie kuriuos rašoma – „mes, sena Romos bajorija“, yra puiki iliustracija tezės, kad lietuviai santykiuose su lenkais jautė nepilnavertiškumo kompleksą, kuris vedė į tautinę megalomaniją ir lenkų žeminimą. O lietuvių kilmės iš romėnų siužeto atsiradimą XVI a. rašytame „Lietuvos metraštyje“ (vadinamoje Bychovco kronikoje) galima paaiškinti pasitelkus socialinę psichologiją³¹.

Manyčiau, kad su tokiais vienaprasmiškais bei tiesmukiškais apibendrinimais nederėtų skubėti. Kitaip dar ilgai LDK istorikai neperžengs tautinių interpretacijų slenksčio. Juk ir šiuo konkrečiu atveju daug neieškoję rastume pavyzdžių, liudijančių, kad XVI a. Lenkijos politikų „žodynas“, rašant apie lietuvius, būdavo labai panašus. Vyko dviejų valstybių – Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – politinių elitų konkurencinė kova už vietą bei prestižą kuriamoje unijinėje valstybėje, aštri politinė retorika buvo tik tos kovos priemonė. Visiškai kitaip derėtų elgtis šiuolaikiniam LDK istorijos tyrinėtojiui, jo žodynas turėtų būti ypač apgalvotas, nesupriešinantis, kadangi šios istorinės valstybės praeityje slypi keturių modernių tautų, XX a. sukūrusių tautines valstybes, jautrios paveldo šaknys.

Žvilgsnis iš Minsko

Tautinės-valstybinės sąmonės ir savimonės, valstybės ir tautos problemos yra ypač aktualios šiuolaikiniams Baltarusijos istorikams. Tai gerai parodo H. Sahanovičiaus studija, kurioje interpretuojama Baltarusijos buvimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje istorija.

Užsibrėžęs tikslą – atkreipti dėmesį į tuos Baltarusijos praeities aspektus, kurie ankstesnėse sintezėse tradiciškai nebūdavo išryškunami, istorikas dėmesį sutelkia į Baltarusijos ir baltarusių tautos genezę bei XVI–XVII a. politinę ir visuomenės istoriją, pavadindamas šiuos du šimtmečius svarbiausiais senojoje Baltarusijos isto-

³¹ Ten pat, p. 300–301.

rijoje, pabrėždamas, kad šio laikotarpio istorijos interpretacija ankstesnėje historiografijoje buvo labiausiai ideologiškai mitologizuota³².

Šiuolaikinio istoriko samprotavimai apie Baltarusijos pavadinimo kilmę ir jo vartojimą, baltarusių etnogenezės bei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susikūrimo problemų interpretacija yra ypač svarbūs, svarstylini bei diskutuoti.

Įvade³³ aiškindamas sudėtingą, prieštaringai aiškinamą krašto ir tautos pavadinimo kilmę, H. Sahanovičius nurodo, kad pavadinimas *Baltoji Rusia* anksčiausiai XIII a. antroje pusėje buvo užfiksuotas užsienyje rašytuose šaltiniuose. LDK rašytuose šaltiniuose šis pavadinimas pasirodė XV a. pradžioje, o XVI a. antroje pusėje *Baltoji Rusia* sutinkama ir valstybiniuose dokumentuose, pavyzdžiui, 1581 m. Stepono Batoro privilegijoje *Baltoji Rusia* figūruoja kaip vienos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės provincijos pavadinimas (greta Lietuvos, Žemaitijos, Livonijos). Šis pavadinimas šaltiniuose dar dažniau sutinkamas nuo XVII a. 3 dešimtmečio, jis apima šiaurės rytines LDK teritorijas Dauguvos ir Dnepro aukštupiuose (Vitebsko, Polocko, Mstislavlio, Smolensko ir dalis Minsko vaivadijos).

Apibendrinamas H. Sahanovičius suformuluoja, sakyčiau, diskutuotiną tezę, kad nors pavadinimas *Baltoji Rusia* aptariamam laikotarpiu dar nebuvo apėmęs visos etninės baltarusių teritorijos, tačiau XVII a. jis jau buvo tvirtai susietas su didžiąja krašto dalimi ir jo gyventojais. Todėl, nepaisant to, kad šiuolaikine prasme pavadinimas *Baltarusija* pradėtas vartoti tik XVIII a. pabaigoje – XIX a., o visoje šiuolaikinės Baltarusijos teritorijoje prigijo dar vėliau ir buvo susijęs su baltarusių tautos klostymosi procesu, rašant visiškai pagrįstai galima pavadinimą *Baltarusija* vartoti retrospektyviai.

Aiškindamas baltarusių etnogenezės problemą, autorius laikosi nuostatos, kad jos pagrindą sudaro tarpetniniai senųjų gyventojų baltų ir ateivių slavų kontaktai, baltų ir slavų kultūrų simbiozė. Ši baltarusių etnogenezės samprata, paremta baltų ir slavų priešistorės tyrinėtojo archeologo Valentino Sedovo išvalgomis, nulemia visą H. Sahanovičiaus Baltarusijos, baltarusių vietos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir santykių su kaimyniniu slavų pasauliu interpretaciją. Istorikas lyg ir atsisako sovietinės historiografijos tradicijų ieškoti bendrų visų rytų slavų šaknų bei nuo Kijevo Rusios laikų stiprių tarpusavio ryšių, ir savo koncepciją grindžia XIX a. antros pusės Rusijos teisės istoriko Vasilio Sergejevičiaus suformuluota nuostata, kad senoji istorija nežino vienos Rusios valstybės, o tik daug mažų vienalaikių valstybių, bei šiuolaikinio istoriko Vadimo Vilinbachovo teze, kad negali būti nė kalbos apie bendrą senosios Rusios tautinę kultūrą³⁴.

³² H. S a h a n o w i c z, min. veik., p. 19–20.

³³ Ten pat, p. 23–26.

³⁴ Ten pat, p. 31–40.

Tačiau kiek vėliau autorius, dar kartą grįžęs prie šios temos, suteikia savo interpretacinei schemai prieštaringų bruožų. Aiškindamas baltarusių tautybės-tautos (balt. – *narod*) kilmę bei susiklostymą, H. Sahanovičius pirmiausia konstatuoja, kad etninė baltarusių bendrija formavosi esant sudėtingoms bei konsolidacijai nepalankioms aplinkybėms necentralizuotoje, polietninėje ir polikonfesinėje valstybėje, kočia, jo teigimu, buvo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Plėtodamas mintį jis nurodo, kad baltarusių etninio komplekso išsiskyrimas iš rytų slavų masyvo (pabraukta mano – J. K.) prasidėjo dar iki LDK susikūrimo, o baltarusių tauta susiformavo iš baltų, kurie suslavėjo. H. Sahanovičius nurodo, kad baltarusių žemes įjungus į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, joms prigijo bendras pavadinimas *Lietuva*; o patys tų laikų Baltarusijos gyventojai save vadino dviem pavadinimais – *Rusia* ir *Lietuva*; *Rusia* vadinama tik nedidelė Baltarusijos teritorijos dalis. Riba, skyrusi *Lietuvą* nuo *Rusios*, buvo ne tiek etninė-konfesinė, kiek teritorinė-politinė; baltarusių protėviai jau XIV a. kūrėsi prie Vilniaus ir Trakų. Kai susiklostė LDK politinė tauta, pavadinimas *lietuvis* įgavo plačią, visų pirma politinę prasmę. Šaltiniuose, pradedant XVI a. II puse, terminas *lietuvis* nebeturi jau jokios etninės reikšmės; LDK stačiatikiai tik sau taikė pavadinimą *Rusia*, o Maskvos Rusią vadino *maskvėnais*, *maskoliais*. Pavadinimas *Baltoji Rusia* tik XVII a. pradžioje pradėtas taikyti Baltarusijos Podauguvio ir Padnėprės teritorijoms. Bet čia pat autorius nurodo, kad Motiejus Strykovskis „Kronikoje“ stačiatikius vadina *Lietuvos baltarusiais*; H. Sahanovičius daro prielaidą, kad nuo XVI a. *baltarusiais* pradedami vadinti tik stačiatikiai Rytų ir Vidurio Baltarusijos gyventojai; pavadinimo *baltarusiai* formos sutinkamos ir to laiko Maskvos oficialiuose dokumentuose. Apibendrinamas autorius rašo, kad bendrinis LDK gyventojų pavadinimas XVI–XVIII a. buvo *lietuvis*, pavadinimai *Baltarusija*, *baltarusiai* atsirado vėlai dėl gyventojų neryškios etninės savimonės³⁵.

Autorius pabrėžia, kad XVI a. pabaigoje šaltiniuose pasirodė ir pavadinimas *baltarusiai*, taip save vadino etninės Baltarusijos gyventojai. Tai liudija štai tokie įrašai šaltiniuose: „gimęs lietuviu, baltarusis iš Ašmenos pavieto“; „lietuvė baltarusė iš Mstislavlio pavieto“; „baltarusis iš Lydos pavieto“; „vitebskietis baltarusis, miestietis“³⁶. Deja, šiuos pavyzdžius istorikas pateikia nenurodydamas nei konkrečių šaltinių, nei kokia kalba jie buvo rašyti, o tai sumenkina pateiktos informacijos vertę.

Skyriuje „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susikūrimas“³⁷, užsibrėžęs tikslą išaiškinti Baltarusijos vaidmenį šiame procese, autorius stengiasi pagrįsti istoriografijoje seniai suformuluotą teiginį, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo sukurta ne užkariaujant Rusios žemes, o atsirado kaip savita visuomeninių ir politinių

³⁵ Pl. žr.: ten pat, p. 176–182.

³⁶ Ten pat, p. 24.

tradicijų sintezė, kurioje ankstyvojo feodalizmo laikų Lietuvos visuomeninės institucijos susijungė su labiau išvystyta politine-valstybine sistema, kuri egzistavo Baltarusijos teritorijoje susikūrusiose kunigaikštystėse, puoselėjusiose Kijevo Rusios valstybingumo tradicijas. H. Sahanovičius teigia, kad Lietuvos politinė ekspansija į Rytus sukūrė lietuvių–baltarusių valstybę, kurioje, politiškai dominuojant Lietuvai, dar keletą šimtmečių stiprėjo visuomeninis kultūrinis Baltarusijos potencialas. Autorius sutinka su istoriko A. Presniakovo suformuluota teze, kad *Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę sukūrė lietuviai, tačiau jos teritorinis, etnografinis ir kultūrinis pagrindas buvo baltarusiškas*.

Sprendamas šią, esminę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės genezės problemą, H. Sahanovičius neieško atsakymo, manyčiau, į labai svarbų klausimą: iš kur XIII–XIV a. pagoniška Lietuva galėjo turėti tiek valstybinės politinės brandos, kad sugebėjo primesti savo valią ir valdymą, kaip teigiama, socialine, valstybės organizacijos bei kultūros prasme ją pranokusiems Baltarusijos žemėse egzistavusiems valstybiniais dariniams? Ar tokia situacija buvo įmanoma vėlyvųjų viduramžių laikotarpiu? Ši problema yra platesnė, reikalaujanti Europos konteksto ir lyginamųjų studijų. Neatlikę šio darbo LDK istorikai bus pasmerkti ir toliau klaidžioti deklaratyvių teiginių labirinte.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorikų dėmesio bei svarstymo verta H. Sahanovičiaus teikiama Baltarusijos istorijos tarpsnio Abiejų Tautų Respublikos sudėtyje interpretacija, jo pastangos išryškinti susiklosčiusias dvi vienos tautos kultūras.

Istoriko manymu, 1596 m. sudarius bažnytinę Bresto uniją prasidėjusi aštri religinė kova istoriografijoje sustiprino tendenciją tapatinti stačiatikių ir unitų tikybą su Baltarusijos bei Ukrainos kultūra ir su rusų (pagal šiuolaikinę terminiją) tautybe. Religinis konfliktas pradėtas tapatinti su tautine priklausomybe, tikyba tapo tautybės požymiu.

Tačiau, H. Sahanovičiaus vertinimu, stačiatikiška Rytų tradicija sudarė tik dalį baltarusių tautos kultūros, apėmė jos vidutiniuosius ir žemuosius sluoksnius. Tuo tarpu aukštųjų sluoksnių kultūra Baltarusijoje plėtojosi lotyniškosios Vakarų kultūros tradicijų veikiamą, joje dominavo lotynų kalba, tos kultūros centras buvo jėzuitų akademija Vilniuje bei jėzuitų kolegijos kituose krašto miestuose ir miesteliuose. Juose dėstė ir mokėsi nemažai iš Baltarusijos kilusių šviesuolių, tokių kaip Saliamonas Rysinskis, kuris pirmasis rinko baltarusiškas patarles; tiesiogiai su Baltarusija savo veikla buvo susijęs Kazimieras Kojalavičius – buvęs Vilniaus akademijos ir Polocko jėzuitų kolegijos rektorius; Motiejus Kazimieras Sarbievijus, kuris dėstė jėzuitų kolegijose Polocke, Nesvyžiuje, Vilniuje³⁸.

³⁷ Ten pat, p. 79–110.

³⁸ Ten pat, p. 249–250.

H. Sahanovičius aptaria ir dar vieno, šiuolaikinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorikų kalboje vis labiau įsigalinčio termino *politinė tauta* prasmes; nuo Švitrigailos valdymo laikų XV a. pirmoje pusėje ieško *baltarusiškujų* LDK *politinės tautos* elementų, pabrėždamas, kad laikui bėgant baltarusių didikų giminės politiškai „lituanizavosi“³⁹.

„Pabaigos žodyje“⁴⁰ autorius, dar kartą užakcentavęs principines savo nuostatas, pabrėžia, kad naujas Baltarusijos istoriografijos požiūris į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją yra svarbus dėl to, kad toje nepaprastoje, atviroje, europinėje valstybėje baltarusiai susiformavo kaip tauta, XVI–XVII a. pirmoje pusėje čia susiklostė savi politikos bei kultūros centrai.

Vertinant šį rimtą bandymą „pamatyti“ Baltarusiją ir baltarusius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės, politikos, visuomenės ir kultūros istorijoje, norėdami pabrėžti, kad H. Sahanovičius atliko didelį, produktyvų darbą, papildydamas LDK istorijos tyrimų bazę – kruopščiai surinko ir, lyginant su ankstesne istoriografija, naujai įvertino, interpretavo šaltinių duomenis, liudijančius Baltarusijos (Baltosios Rusijos) radimąsi-kūrimąsi teritorijos ir tautos prasmėmis, atverdamas perspektyvią tolesnių diskusijų erdvę. Ši sintezė atskleidžia vieną iš naujų interpretacijų ieškančios posovietinės Baltarusijos istoriografijos požiūrių į sudėtingą Baltarusijos ir baltarusių vietą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijoje.

Žvilgsnis iš Kijevo

Ukrainos istorijos iki XVIII a. pabaigos autorė N. Jakovenko įvade įspėja skaitytojus, kad neturėjo tikslo peržiūrėti, naujai įvertinti egzistuojančių Ukrainos istorijos vaizdinių ir abejojanti, kad šiuo metu tai būtų įmanoma padaryti. Ji pabrėžia, kad norėjo tik atkreipti dėmesį į tuos Ukrainos praeities aspektus, kurie atrodė bereikšmiai ankstesnei istoriografijai, ir be kurių išaiškinimo sunku būtų tikėtis, kad senoji Ukraina „pasakys“ tiesą apie save šiuolaikiniam žmogui. Autorėi atrodė svarbu pripildyti konkrečiu turiniu bendrą dažnai kartojamą tezę, kad Ukraina esanti Rytų ir Vakarų civilizacijų kryžkelėje, parodyti, kokie Ukrainos kultūros bruožai liudija ją buvus paribio kultūra. Istorikė nevengia diskusijų su marksistine sovietine, o taip ir su patriotine tautine istoriografija, svarstydamą svarbiausias senosios Ukrainos istorijos problemas: kaip reikėtų vertinti Kijevo Rusijos civilizacinį paveldą, kaip aiškinti santykius, susiklosčiusius tarp Katalikų, Stačiatikių ir Unitų bažnyčių XVI–XVII a. ir ką Ukrainai reiškė Bresto unija? Koks buvo Lenkijos (valdžios, Bažnyčios, bajorijos) vaidmuo kazokų sukilimuose? Kas buvo B. Chmel-

³⁹ Ten pat, p. 183–187.

⁴⁰ Ten pat, p. 333–337.

nickio sukilimas – kazokų luomo revoliucija, vidaus karas, o gal tautinis-išsivaduojamasis judėjimas? Nuo kada galima kalbėti apie teritorinę ir tautinę ukrainiečių sąvimonę?

Tik nedidelė dalis šių sintezės autoriui rūpėjusių Ukrainos istorijos problemų tiesiogiai siejasi su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, kadangi šiandieninės Ukrainos teritorijos šios valstybės sudėtyje buvo tik iki 1569 m. Liublino unijos.

Ukrainos žemių buvimui LDK sudėtyje autorė skiria palyginti nedidelį, sudarantį mažiau nei dešimtadalį sintezės teksto, skyrių „Dvi skirtingos vieno Rusios kamieno šakos (XIV a. pabaiga – XVI a. pirmoji pusė)“⁴¹. Autorė Rusios-Ukrainos buvimą LDK sudėtyje „mato“ per jų santykių su centru Vilniuje klostymosi prizmę. Šie santykiai užsimezgė XIII a. antroje pusėje, kada Rytų Europos regiono istorijos arenoje pasirodė Lietuva. Ši maža, karinga Lietuva, kurios gyventojus auksinių kupolų miesto Kijevo kronika dar visai neseniai atsainiai vadino „žmonėmis iš miškų“, autorės manymu, tapo tuo išoriniu sukrėtimu sugražinusi į aktyvų gyvenimą Rusios-Ukrainos žemes, kurios po Kijevo Rusios subyrėjimo ir totorių-mongolų įsiveržimo pradžios egzistavo šešėlyje. Apibūdindama XIII a. antroje pusėje Lietuvos sukurtą valstybinį darinį, N. Jakovenko pabrėžia ryškiausią skiriamąjį jo bruožą – dvitautiškumą, aiškina, kad nuo pat pradžios buvo dvi jėgos, kūrusios šią valstybę – baltai, šiuolaikinės Lietuvos gyventojų protėviai, ir slavai, šiandieninių baltarusių pirmtakai. XIII–XIV a. sandūroje įvykęs Rusios-Ukrainos žemių prijungimas prie šios Lietuvos-Baltarusijos valstybės, autorės teigimu, bendrame to meto politikos fone nebuvo net pastebėtas.

Pradini būsimos Ukrainos žemių būvį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje istorikė vertina kaip nepriklausomų kunigaikštysčių statusą turinčias Gediminaičių dinastijos valdas, ji daro prielaidą, kad buvo šansas, jog ateityje Ukrainos teritorijoje būtų atsiradusios kelios savarankiškos valstybės. Tačiau taip neatsitiko, nes 1385 m. buvo sudaryta Lenkijos-Lietuvos unija ir situacija iš esmės pasikeitė. Savarankišką Ukrainos žemių raidą sustabdė Vytauto, jį rėmusios Lietuvos ir Juodosios Rusios aristokratijos vykdyta LDK centralizacijos politika. Vytautą N. Jakovenko apibūdina kaip ypatingų sugebėjimų karo vadą ir politiką, kuris sugebėjo iš amorfiškos žemių federacijos sukurti stiprią centralizuotą valstybę. Pirmosiomis šios politikos aukomis tapo buvę iki tol pernelyg nepriklausomi Ukrainos regionai – Voluinės, Kijevo, Podolės, Severo žemių – valdovai, kuriuos Vytautas pakeitė savo vietininkais arba jam pavaldžiais kunigaikščiais-laikytojais.

Autorė akcentuoja po Vytauto mirties 1430 m. LDK prasidėjusią suirutę ir vidaus kovas dėl valdžios, rašo apie pasidalijimą į lietuviško centro Vilniuje vienijamą katalikišką „Lietuvą“ ir stačiatikišką „Rusią“, kurių abiejų lyderiai buvo tos pačios Gediminaičių dinastijos atstovai.

⁴¹ N. J a k o v e n k o, min. veik., p. 109–140.

Rusios-Ukrainos ateičiai šis gana trumpas XV a. laikotarpis, sintezės autorės manymu, buvo svarbus tuo, kad sukūrė pagrindus būsimam tų žemių vietos aristokratijos, kurią sudarė tiek Riurikaičių, tiek Gediminaičių dinastijų kunigaikščiai, politiniam regionalizmui. Šis kunigaikščių išigalėjimas įgijo naujas jų savarankiško egzistavimo LDK formas. Jie jau nebuvo daliniai kunigaikščiai-valdovai (kaip Švitrigaila ar Olelkaičiai), Ukrainos teritorijas į įtakos zonas pasidalijo keletas giminių, susiklostė valdantysis aristokratijos elitas (Ostrogiškiai, Zaslavskiai, Alšėniškiai, Sanguškos, Koreckiai, Čartoriskiai ir kt.) ir jo klientų tinklas.

LDK istorijos požūriu N. Jakovenko sintezėje naujas yra kazokų siužetas, atskleidžiantis šio savito sociumo vidaus gyvenimą ir santykių su aplinka raidą⁴².

Rusios-Ukrainos bendros su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tarpsnį užbaigiantį 1569 m. Liublino seimo laikotarpį N. Jakovenko apibūdina kaip dviejų unijos koncepcijų susidūrimą: lietuviškos, siekusios sukurti dviejų valstybių federaciją, ir lenkiškos, reikalavusios besąlygiškos LDK inkorporacijos. Palenkės, Voluinės, Kijevo ir Braclavo žemių, kurios iki pat unijos sudarymo išsaugojo politinį atskirumą nuo LDK centrinio organizmo (autorės terminas, kuris, matyt, turėtų reikšti Vilniaus valdžią – J. K.), prijungimą 1569 m. prie Lenkijos Karalystės autorė vadina užmokesčiu už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nepriklausomybę sukurtoje Abiejų Tautų Respublikoje. Aptardama nuo LDK atskirtų teritorijų atstovų poziciją, autorė rašo, kad jiems audringame Liublino seime teko ne tiek dalyvių, turėjusių sprendimo teisę, kiek nelabai prestižinis pasyvių stebėtojų vaidmuo. Teško, nes patys tų žemių interesams turėję atstovauti kunigaikščiai ir bajorija sutiko su tokiais pasikeitimais. Interpretacijos požiūriu įdomus ir svarbus šiuo klausimu vykstančiai istorikų diskusijai yra N. Jakovenko aiškinimas, kodėl jie sutiko su valstybinės priklausomybės statuso pakeitimu. Tyrinėtoja atsako – todėl, kad 1569 m. Liublino seime LDK Ukrainos žemių pasiuntiniai bajorai dar nepasirodė esantys politinė jėga, o kunigaikščius tenkino „programa minimum“. Jie gynė tikėjimo laisvę ir vietos papročių neliečiamumą, net nekeldami jokių politinių reikalavimų, juos tenkino Liublino unijos privilegija buvusioms LDK Ukrainos-Rusios žemėms suteiktos sienų neliečiamumas, teisė turėti savo teismus, administraciją, kalbą, t. y., kalbant šiuolaikine kalba, jie gavo kultūrinę ir politinę autonomiją. Liublino unijos amžininkai, Ukrainos metraštininkai net „nepastebėjo“ šio Ukrainos žemių atidavimo Karūnai, nerašė apie šį pasikeitimą, dėl kurio vertinimo ir šiandien istorikai tebediskutuoja. Negalima tvirtinti, kad jiems nerūpėjo gimtojo krašto likimas, tiesiog jie mąstė ne šiuolaikinėmis, o viduramžių kategorijomis, politinį savarankiškumą, atskirumą siedami ne su valstybės nepriklausomybe, o su savu valdovu. O kadangi Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis buvo tas pats asmuo –

⁴² Pl. žr.: ten pat, p. 140–150.

Žygmantas Augustas, to laiko žmonių supratimu niekas iš esmės nepasikeitė – valdovas liko tas pats, vietos valdžią išsaugojo savi kunigaikščiai⁴³.

Dėmesio verti N. Jakovenko pasirinkti šiaudien *Ukraina* vadinamą teritoriją apibūdinantys istoriniai terminai, prasmės, jų daugiasluoksniškumas, kaita, dėl kurios pirmas X–XIII a. rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotas istorinės Ukrainos teritorijos pavadinimas *Rusios žemė* evoliucionavo, kol XVI a. antroje pusėje pavadinimas *Ukraina* tapo visos Ukrainos sinonimu. Autorė nurodo, kad jos sintezėje skaitytos ras abu istorinius pavadinimus – ir *Rusia*, ir *Ukraina*. Tačiau antrasis – *Ukraina* – be išlygų bus taikomas tik laikotarpiui po B. Chmelnickio sukilimo. Tuo tarpu X–XVI a. labiau tinkamas būtų pavadinimas *Rusia*, o trumpam laikotarpiui, kuris prasidėjo XVI a. pabaigoje ir tęsėsi iki XVII a. vidurio, laikui, kada žmonių protuose ir pavadinimuose susidūrė dvi epochos, autorės supratimu, geriausiai tiktų istoriko Michailo Hruševskio pasiūlytas pavadinimas *Ukraina-Rusia*⁴⁴.

Esu įsitikinusi, kad toks aiškinimu, argumentavimu grįstas kelias veda į tarpusavio supratimą, korektišką pavadinimų vartojimą, leidžia išvengti emocinio streso ir ilgalaikės, neretai istorijos mokslo ribas peržengiančios įtampos situacijos.

Epilogas, arba žvilgsnis iš Vilniaus

Aptartosios autorinės sintezės atskleidė diskusines, neišspręstas interpretacines Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos problemas, sunkumus, su kuriais neišvengiamai susidurs kiekvienas, kuris ateityje ryšis imtis tokio darbo, parodė, kad naujų požiūrių paieškas dar ilgai „stabdys“ modernių laikų tautiškumo samprata, skatinanti LDK istorijos interpretuotojus ieškoti ir surasti viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų visuomenėse šiuolaikiškai suvokiamo tautiškumo apraiškų. Jos pastebimos ir aptartose sintezėse. Autoriai, viena vertus, atskleidžia LDK „politinės tautos“ fenomeno esmę, kita vertus – stengiasi, pasitelkę visų pirma kalbos kriterijus, „pasidalyti“ daugiatautės „politinės tautos“ elitą. Šios, tiek rašančiųjų, tiek ir skaitančiųjų emocijas žadinančios paieškos suprantamos, kadangi moderniosios tautos stengiasi rasti arba susikurti savo praeitį ir jos didvyrius. Todėl tikėtina, kad dar ilgai bus rašomos tautinės daugiatautės, multikultūrės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos interpretacijos.

Išsakyta prognozė verčia klausti, ar šių dienų istorikai pajėgūs įveikti istoriškai susiformavusius stereotipus? Aptartosios sintezės liudija, kad pastangų esama.

Štai A. S. Kamiński, keturių tautų, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės „paveldėtojų“ istorijos sutapatinimą su vienos Lenkijos istorija pavadina istoriografiniu

⁴³ Ten pat, p. 154–155.

⁴⁴ Ten pat, p. 22–23.

lenkų imperializmu, kadangi Lenkijos niekada nebuvo nei prie Dnepro, nei prie Nemuno, o dauguma tų žmonių, kurie po Respublikos žlugimo 1795 m. Rusijos okupacijos akivaizdoje vadino save lenkais, o jų pavardės figūroja visuose šiuolaikiniuose Lenkijos istorijos vadovėliuose, buvo palikuonys baltarusiškų, lietuviškų ir ukrainietiško giminių (Čartoriskų, Radvilų, Chodkevičių, Sapiegų, Valavičių, Oginskių, Puzinų, Sanguškų, Četvertinskių, Giedraičių ir kt.). Istorikas apibūdina ir neigiamas šios istoriografinės aneksijos, pažeidžiančios tiesą apie bendrą praeitį, pasekmes. Baltarusiai, lietuviai bei ukrainiečiai, susidūrę su tuo istoriografiniu imperializmu, atsakė į jį visų saitų, jungiančių juos su Respublikos, tapatinamos su Lenkija, nutraukimu. A. S. Kamiński pabrėžia, kad lietuviai praeityje ieškojo Lietuvos valstybinio separatizmo liudijimų, stengėsi parodyti, kad jų protėviai mokėjo susivienyti su Respublikos priešais. Baltarusiai ir ukrainiečiai atsisakė savosios bajorijos ir jos sukurtos Respublikos, jie savąją istoriją tapatino su socialiniais maištais, kazokų sukilimais ir visokia politine bei kultūrine veikla, nukreipta prieš lenkiškumą⁴⁵.

A. S. Kamiński metė drąsų ir provokuojantį iššūkį pripažintoms Lenkijos istoriografijos tradicijoms. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos požiūriu jo pasiūlytasis Abiejų Tautų Respublikos visuomenės, jos politinės kultūros modelis taip pat vargu ar yra labai perspektyvus. Lenkijos egzekucinio judėjimo subrandintos pilietiškumo idėjos netapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės politinio ar kultūrinio gyvenimo savastimi nei XVI a., nei vėliau.

Pastebėti reiktų ir tai, kad, pasmerkęs šiandien jau nykstantį lenkiškojo istoriografinio imperializmo fenomeną, A. S. Kamiński nepastebėjo, ar neparodė pavojingų „jauno“ šiuolaikinės Baltarusijos istoriografinio aneksionizmo apraiškų, Mikoloso Jermalovičiaus koncepcijos pasekėjų pastangų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją sutapatinti su Baltarusijos ir baltarusių tautos istorija. Šio darbo nepadarė ir Baltarusijos istorikas H. Sahanovičius, kuris aptariamą sintezės istoriografijos apžvalgoje 1989 m. baltarusių kalba publikuotą M. Jermalovičiaus knygą „Vieno mito pėdsakais“ pavadino populiaria, baltarusiškojo centrizmo koncepciją propaguojančia, bet nepagrįsta mokslo duomenimis⁴⁶. Ir nutylėjo, kad ši koncepcija turi pasekėjų tarp profesionalių šiuolaikinės Baltarusijos istorikų⁴⁷.

Sintezės atveria mums interpretacijų ir vaisingų diskusijų, naujų šaltinių ir šiuolaikiškų idėjų, kaip juos panaudoti, pripildytą erdvę. Nuo istorikų priklausys, kaip bus sugebėta suderinti etniškumo-tautiškumo tradicijas su LDK istoriniu paveldu bei istorinės tiesos paieškomis.

⁴⁵ Pl. žr.: A. S. K a m i ņ s k i, min. veik., p. 13–19.

⁴⁶ H. S a h a n o w i c z, min. veik., p. 341.

⁴⁷ Apie šiuolaikinės Lietuvos istoriografijos požiūrį skaitykite: E. G u d a v i č i u s, *Following the Tracks of a Myth, Lithuanian Historical Studies*, t. 1, Vilnius, 1996, p. 38–58.

Pirmasis žingsnis šia kryptimi galėtų būti paprastas. Praeičiai derėtų palikti diskusiją, kuris iš XIX–XX a. istorikų ideologizuotų ir politizuotų pavadinimų geriau atitinka XIII–XVI ir XVI–XVIII a. (nuo 1569 m.) egzistavusių valstybių – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos – esmę, nes tai tik skatina naujai politizuoti ir nesusikalbėti, modernių laikų tautiškumo sąvoką dirbtinai perkelti į viduramžius ir ankstyvuosius naujuosius laikus. Siūlyčiau iš istorikų žodyno pašalinti visas iki šiol naudojamas neistorines šių multietninių valstybių įvardijimų formas, kurios yra *etno-so-tautos* vediniai: *lietuvių, lietuvių-rusų, rusų-lietuvių, baltarusių, baltarusių-lietuvių*, o nuo 1569 m. – *lenkų, lenkų-lietuvių, lietuvių-lenkų*, vadinti valstybes taip, kaip jos yra vadinamos šaltiniuose – Lietuva, Lietuvos valstybė, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Lenkija, Lenkijos Karalystė, Abiejų Tautų Respublika, Respublika. Atskiras tų valstybių teritorijas kiekvienu konkrečiu atveju vadinti taip, kaip jos buvo vadinamos aprašomuoju laikotarpiu, pavyzdžiui, *Juodoji Rusia, Rusia, Ukraina, Žemaitija* ir pan.

Išsprendus šią tautines emocijas kurstančią problemą, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorikams, tikėtina, lengviau bus įveikti ir kitus, sudėtingesnius dalykinius bei psichologinius barjerus.

FIVE VIEWS OF PRESENT-DAY CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN HISTORIANS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Summary

JŪRATĖ K I A U P I E N Ė

Political changes in East Central Europe that took place in 1989–1990 aroused interest of the international community of historians in the peculiarities of the historical development of the region, history of different countries, nations and states. The Grand Duchy of Lithuania played an important role in that part of Europe in the course of several centuries, its history left distinct traces in self-consciousness of several modern nations. It is more and more often that at the international forums the historians point to the necessity to reveal the “real” history of the Grand Duchy of Lithuania, underline that thus far histories of separate nations and states had been written, which did not reflect the distinctive historical essence of that state.

As a response to that challenge of the epoch the following five interpretations of the history of the states that existed in the space of East Central Europe – the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania – appeared in the international market of scientific books: Наталя Яковенко. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ, 1997, translation into the Polish language – Natalia Jakowenko. *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku.* Przetłóżyły: Ola Hnatiuk i Katarzyna Kotyńska. Lublin, 2000; Andrzej Sulima Kamiński. *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów, 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura,* Lublin, 2000; Daniel Stone. *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795* (History of East Central Europe, volume 4). Seattle and London, 2001; Геннадзь Сагановіч. *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя.*

Мінск, 2001, translation into the Polish language – Hienadz Sahanowicz. *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Przetłóżył Hubert Łaskiewicz. Lublin, 2001; Grzegorz Błaszczyk. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności, 1492–1569*. Poznań, 2002.

An attempt has been made in the article to show how historians of different countries, matured by different historiographic traditions, understand, interpret the history of the Grand Duchy of Lithuania during different periods; which “pages” of its history they find to be most important and worth accentuating; to what extent the insight, accents of these authors comply with the interpretations of modern historiography of Lithuania; where things in common in the conceptions are observed and where contradictions still exist; it is tried to elucidate the main reasons on account of which historians fail to reach a common opinion, to ponder about the strategy of research into the history of this state and society.

In summing up attention should be drawn to the fact that the syntheses revealed the existing unresolved problems of the history of the Grand Duchy of Lithuania that are to be discussed and interpreted, difficulties, which everyone who is going to write about the history of this multiethnic, multi-religious and multicultural state will inevitably encounter: showed that the conception of nationality of the modern times, which makes the interpreters of the history of the Grand Duchy of Lithuania look for and find expressions of nationality in the societies of the Middle Ages and the early new ages perceived in a modern way, would “impede” the search for new attitudes for many years to come.

On the one hand the authors reveal the essence of the phenomenon of the multiethnic “political nation” of the Grand Duchy of Lithuania, and on the other hand, they try, first and foremost, with the help of the linguistic criteria, to “divide” the elite of the historical “political nation” on the basis of the national principle. These searches that stir up emotions of both those who write and those who read are understandable because the modern nations try to find or create their own past and their own heroes. Therefore national interpretations of the history of the multiethnic, multicultural Grand Duchy of Lithuania are likely to be written for a long time to come. It depends on the historians how conceptions of ethnicity/nationalism of the modern times will be co-ordinated with the historical heritage and the search for the historical truth of the Grand Duchy of Lithuania.

To begin with it is recommended to eliminate all the non-historical names of the Grand Duchy of Lithuania (in 1569 together with the Polish Kingdom – the Republic of the Two Nations) that have been used up to date from the historical vocabulary, which are derivatives from the ethnos/nation: “Lithuanian”, “Lithuania-Russian”, “Russian-Lithuanian”, “Belarussian”, “Belarussian-Lithuanian”, and in 1569 – “Polish”, “Polish-Lithuanian”, “Lithuanian-Polish”, and to call historical states as they are called in the sources – “Lithuania”, the State of Lithuania”, “the Grand Duchy of Lithuania”, “Poland”, “the Polish Kingdom”, “the Republic of the Two Nations”, “the Republic”. To call the territories, which had no status of the state in each specific case as they were called during the period under description, for example, “Black Rus”, “Rus”, “Ukraine”, “Žemaitija”, etc.

Having resolved this problem that stirs up national emotions, the historians of the Grand Duchy of Lithuania are likely to overcome other more complicated topical and psychological barriers easier.

Gauta 2002 birželio mėn.

Jūratė K i a u p i e n ė (g. 1947). Humanitarinių mokslų daktarė. Lietuvos istorijos instituto vyresnioji mokslo darbuotoja. Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros docentė. Tyrinėjimų kryptis: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija ir istoriografija.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-2001.

El. paštas: kiaupiene@delfi.lt